

ДИСКУРС ЯК СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНЕ ЯВИЩЕ

У статті осмислено традиції студіювання дискурсу як соціокомунікаційного явища. Розглянуто історію становлення й сучасний гносеологічний статус поняття “дискурс”. Виокремлено засади, на яких ґрунтується розуміння дискурсу. Запропоновано тлумачення дискурсу як складної комунікативної одиниці, утвореної сукупністю тексту з екстралінгвістичними чинниками його кодифікації, що слугує для вираження певної ментальності.

Ключові слова: дискурс, соціальні комунікації, дискурсивний аналіз, адресант, адресат, висловлення, комунікативний акт.

I. Вступ

Дискурс – один з найдосконаліших артефактів – досі має доволі розмитий гносеологічний статус. Відсутня однастайна думка про авторство терміна “дискурс”. На погляд одних дослідників, уперше його було використано американським лінгвістом З. Харрісом [23] у статті “Дискурс-аналіз” 1952 р. Дехто вважає автором Ю. Хабермаса. Називають й інші імена. Не усталилось навіть наголошення лексеми: частіше на другому складі, хоча й на першому не рідкість.

II. Постановка завдання

Метою статті є осмислення традицій студіювання дискурсу як соціокомунікаційного явища.

III. Результати

Відомо, що історія слова має витoki у французькій (*discours*), англійській (*discourse*) та німецькій (*diskurs*) мовах. Вони запозичили його з латини (*discursus*). Ці мови позиціонують дискурс як полісемічне поняття, що експлікує такі значення: бесіда, розмова, мовлення, промова, процес мовленнєвої діяльності тощо.

У 50–70-х рр. XX ст. лексема термінологізується. Наукове життя слова розпочалось у мовознавстві, де дискурсом назвали два чи декілька речень, що перебувають одне з одним у смисловому зв'язку [7], тобто фрагмент тексту, довший за речення. Згодом під впливом праць французьких науковців слово набуло низки значень, що стосуються мови у вжитку, мови як міжособової та, ширше, суспільної взаємодії [11, с. 17].

Зараз дискурс ідентифікується як сукупність текстів з урахуванням їх екстралінгвальних параметрів [9, с. 111]. Загальновідоме визначення Н. Д. Арутюнової: “Дискурс – це зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. факторами; текст, узятий в аспекті події; мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітив-

них процесах)... Це мовлення, “занурене в життя” [1, с. 136–137]. Процес поступової диференціації термінів “текст” і “дискурс”, який розпочався в кінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст., на сьогодні спричинив розуміння тексту переважно як абстрактної, формальної конструкції, а дискурсу – як різних видів її актуалізації, що досліджуються з погляду ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними факторами [5; 15; 16]. Текстом останнім часом називають структуру з ознаками, зумовленими тільки авторським задумом. Особливості дискурсу постали внаслідок взаємодії комунікативних задумів адресанта та адресата [14, с. 4]. Текст вважають “інформаційним слідом” реалізованого дискурсу [18, с. 40]. Дискурс – це “особливе використання мови... для вираження особливої ментальності... Дискурс реально існує не у вигляді своєї “граматики” і свого “лексикону”, як мова просто. Дискурс існує... в текстах, але таких, за якими постає особлива граматики, особлива семантика, – в кінцевому підсумку – особливий світ. Це – можливий альтернативний світ...” [17, с. 38, 44].

Наявна чимала кількість тлумачень терміна “дискурс”. Ним послуговуються для позначення різнорідних феноменів, як-от: мовлення, зв'язне мовлення, потік мовлення, складне синтаксичне ціле, надфразова єдність, текст, комунікативно цілісний і завершений мовленнєвий твір, вербалізована діяльна свідомість, складне комунікативне явище, яке охоплює поряд з текстом позамовні фактори, що впливають на його продукування та сприйняття, реальний, природний текст, мовленнєві жанри тощо. В. В. Красних зазначає, що термін вживають у вузькому й широкому розумінні. Дискурс у вузькому розумінні становить вияв мовленнєвої діяльності в розмовно-побутовому мовленні і являє собою обмін репліками без особливого мовленнєвого задуму (концепція О. Б. Сиротіної). Дискурс у широкому розумінні тлумачиться як вияв мовленнєводіяльних можливостей окремої мовної особистості (П. В. Зернецький), як система комунікації

(Ю. А. Шрейдер, В. М. Сергеев). Загалом історія питання з'ясована досить докладно (див.: [2; 3; 12; 13; 22; 25; 24; 27] та ін.). Дебора Шифрін узагальнила досвід аналізу дискурсу й виділила три шляхи визначення поняття [28, с. 20–43]. По-перше, дискурс розглядається з позицій формально орієнтованої лінгвістики й дефініціюється як утворення, що за обсягом перевищує речення [29; 30 та ін.]; по-друге, з функціонального погляду дискурс тлумачиться як будь-яке вживання мови [див.: 22]; по-третє, з погляду взаємодії форми й функції дискурс постає як сукупність функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць уживання мови [див.: 26].

В. С. Григор'єва виокремила три основні класи вживання терміна “дискурс”: 1) власне лінгвістичне, де дискурс тлумачиться як мовлення, вписане в комунікативну ситуацію (Н. Д. Арутюнова); 2) розуміння дискурсу в публіцистиці, що ґрунтується на дослідженнях французьких структуралістів і насамперед М. Фуко; 3) використання дискурсу у формальній лінгвістиці, яка намагається ввести елементи дискурсивних понять в арсенал генеративної граматики (Т. Райнхарт, Х. Камп) [4].

Популярність дискурсу посприяла його міждисциплінарному кореспондуванню. Так, у соціології, соціальній семіотичі й політології дискурсом називають спілкування, що являє собою реалізацію певних дискурсивних практик; у логіці та філософії дискурс розглядають як різновид мовленнєвої комунікації, що передбачає раціональний критичний розгляд цінностей, норм і правил соціального життя [13, с. 47]. Наукова полісемія терміна, відсутність конкретного й точного визначення дискурсу, на думку дослідників, призвели до його необґрунтованого використання. Т. А. Єщенко відзначає ототожнення дискурсу з предметом дослідження різних наук (соціологічний, філологічний), сприйняття його як вияву культурної комунікації (дискурс культури, модернізму), етнокультурних особливостей спілкування (міжкультурний, різномовний), культурно-історичних особливостей комунікації (дискурс Відродження) [6, с. 44].

Примітним явищем став дискурс у теорії соціальних комунікацій. В. В. Красних наголошує: “Дискурс виявляє себе в комунікації і в ній функціонує, комунікація без дискурсу неможлива” [9, с. 115]. Актуальні когнітивний, міжкультурний, етно- та психолінгвістичний аспекти вивчення мас-медійного дискурсу, з'ясування його впливу на суспільну свідомість [10, с. 58]. Так, дискурсивний напрям когнітивних досліджень покликаний описати когнітивні механізми розуміння дискурсу та способи його концептуальної організації.

Як об'єкт масової комунікації дискурс ґрунтовно й вичерпно досліджений К. С. Серажим. На думку науковця, дискурс – це складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, якому притаманні такі властивості: 1) детермінується соціокультурними, політичними, психологічними та іншими чинниками; 2) має лінгвістичну й екстралінгвістичну структуру; 3) характеризується спільністю світу продуцента й реципієнта. Для ідентифікації поняття К. С. Серажим уживає також образний вислів “Дискурс – це... життя тексту в нашій свідомості...” [16, с. 12–13].

Однією з головних проблем медіадискурсу І. В. Тирон вважає його структурно-семантичну будову [19, с. 106]. У засобах масової комунікації кореспондують газетний і журнальний дискурси, радіо- й теледискурс, а також Інтернет-дискурс. Тому термін “медіадискурс” хибує умовністю. Безпосередній увазі науковців надаються лише конкретні вияви мас-медійних дискурсів, які, до речі, можуть мати свої підвиди. Так, О. О. Менджеричька виокремлює серед пресових дискурсів дискурс якісної преси, дискурс популярної преси (окремо дискурс “жовтої” преси й дискурс глянцевого журналізму), а також дискурс спеціалізованих видань, таких як наукові та науково-популярні журнали [12].

З огляду на те, що дискурс маніфестує особливості подачі інформації та специфіку її сприйняття, О. О. Менджеричька пропонує дослідити їх як у просторі певного національного дискурсу, так і в межах окремого видання [12, с. 54]. Зрозуміло, що для адекватного усвідомлення повідомлюваної інформації необхідний збіг так званих когнітивних баз, або фонових знань, учасників комунікації.

Сучасних дослідників цікавить уже не дискурс загалом, а його конкретні різновиди. Німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас запропонував для вивчення соціальних практик такі терміни, як “практичний дискурс”, “критичний дискурс”, “етичний дискурс”. Завдання дослідника певного виду дискурсу полягає у вивченні комунікаційної своєрідності суб'єкта соціальної дії. Узагальнивши напрацювання в цьому напрямі, Т. А. Єщенко здійснила класифікацію типів дискурсу. Залежно від виду інформації, носієм якої є дискурс, розрізняють дискурси об'єктивний і суб'єктивний, правди, істини та брехні, духовний, сакральний, релігійний, філософський, метафізичний, християнський, православний, міфологічний, міфічний, апокаліптичний, символічний. За соціальними, віковими й статевими характеристиками учасників комунікації виділяють дитячий, молодіжний, феміністичний, політичний, радянський, радикальний та інші типи дискурсів. Відповідно до типів і форм мовлення, структури повідомлення виокремлюють моноло-

гічний, діалогічний, полілогічний, наративний, іронічний дискурси. З огляду на сферу його реалізації дискурс може бути юридичний, газетний, судовий, театральний, рекламний, святковий тощо [6].

В. С. Григор'єва виділяє універсальні й індивідуальні, ідіоетнічні риси дискурсу. До перших зараховує цілісність і зв'язність, хронотопність, інформативність, інтерсуб'єктивність, інтенціональність. Категорії авторитетності та прецедентності притаманні не всім типам дискурсу, тому їх уважають індивідуальними рисами [4].

Попередниками дискурсивного аналізу як наукової дисципліни стали дві дослідницькі традиції: 1) етнолінгвістичні дослідження, зорієнтовані на записування й аналіз усних текстів різних мов (найбільш відома школа американської етнолінгвістики, заснована Ф. Боасом); 2) дослідження тематичної й комунікативної організації тексту, представлені, наприклад, чеською лінгвістичною школою, створеною В. Матезіусом. Термін "discourse analysis" уперше був використаний З. Харрісом. Становлення науки відбулось у 1970-х рр. У цей час з'явилися праці представників європейської школи лінгвістики тексту (Т. А. ван Дейк, В. Дресслер, Я. Петефі, Д. Вундерліх та ін.) й американських учених (У. Лабов, Дж. Греймс, Р. Лонгейкр, Т. Гівон, У. Чейф та ін.).

Граничною одиницею аналізу дискурсу в більшості досліджень визнається висловлення: "Унаслідок процедури сегментації дискурс постає перед дослідниками як послідовність граничних сегментів, що являють собою деякі мінімальні висловлення і наділені відносною смисловою самостійністю в складі даного" [4, с. 72]. Висловлення протиставляється реченню. "Речення належить граматиці мови" [21, с. 57]. Воно являє собою потенційну комунікативну одиницю, формальну упаковку для певних висловлень. Компонентами дискурсивного висловлення є мовець (адресант, комунікант) і слухач (адресат, комунікат). Місія дискурсу як інструменту передачі, сприйняття й обміну інформацією – предмет дослідження соціальної комунікації.

Висловлення – основна одиниця дискурсу загалом. Основною одиницею діалогічного дискурсу вважають мовленнєвий акт. Інколи його ототожнюють з комунікативним актом. Однак, на думку Є. В. Ключєва, мовленнєвий акт передбачає акцент на дію, а комунікативний акт – на взаємодію [8, с. 5, 6]. Мовленнєвий акт визначається як висловлення або їх сукупність, що здійснюються одним мовцем з урахуванням іншого. А комунікативний акт – це сукупність мовленнєвих актів, здійснюваних комунікантами назустріч один одному. Тому комунікативний акт – поняття більш широке. Це основна одини-

ця комунікації в цілому. Компоненти комунікативного акту чітко визначені: адресант – контакт – референт – код – адресат. "Адресант вступає з адресатом у контакт з приводу певного референта, використовуючи певний код" [8, с. 7]. Комунікативний акт відбувається за умови реалізації таких його складників, як комунікативна компетенція, комунікативна мета (комунікативна перспектива), комунікативна інтенція, комунікативна стратегія, комунікативний досвід, комунікативні наміри (комунікативні завдання), комунікативна тактика: "Використовуючи комунікативну компетенцію, мовець ставить перед собою комунікативну мету (визначаючи чи не визначаючи комунікативну перспективу) і, згідно з певною комунікативною інтенцією, опрацює комунікативну стратегію, яка втілюється (або не втілюється) у комунікативну тактику як сукупність комунікативних намірів (комунікативних завдань), збагачуючи комунікативний досвід мовця" [8, с. 12].

У теорії дискурсу використовують також поняття комунікативної поведінки, тобто реалізованої в комунікації сукупності правил, законів, традицій тощо певної лінгвокультурної спільноти. Комунікативна поведінка має яскраво виражене національне забарвлення й відображає апеляцію дискурсу до ментальних факторів учасників комунікації.

О. В. Тришук виділяє постулати, дотримання яких передбачає ефективне проведення дискурсивного аналізу, серед них такі: 1) дискурс реалізується в текстах; 2) дискурс охоплює текст і його екстралінгвістичні параметри; 3) дискурс транслюється суб'єктами; 4) дискурс передбачає взаємозв'язок між адресантом та адресатом; 5) дискурс являє собою ілюстрацію соціального об'єкта; 6) дискурс відображає дійсність й одночасно її конструює; 7) дискурс завжди мотивований; 8) дискурс інтерсуб'єктивний; 9) дискурс може стати ритуалізованим; 10) дискурс взаємодіє з іншими дискурсами [20, с. 55].

IV. Висновки

Наше розуміння дискурсу ґрунтується на певних засадах:

1. Дискурс являє собою мовленнєво-мисленнєву діяльність. Він охоплює два аспекти: власне-лінгвістичний та лінгво-когнітивний. Перший пов'язаний з мовою й знаходить вияв у породжуваних текстах, продукування яких здійснюється певними мовними засобами. Другий аспект пов'язаний з мовною свідомістю та мовною ментальністю, що детермінують вибір мовних засобів. Мовні засоби, які використовує автор для досягнення комунікаційної мети, і їхнє тлумачення адресатом спричинені звичними для них практиками творення значень.

2. У змістовому плані дискурс передбачає використання мови в соціальному контексті, тобто врахування в процесі шифрування ін-

формації соціокультурних, прагматичних, психологічних та інших умов й обставин спілкування. Дискурс маніфестує погляд на мову як різновид соціальної практики.

3. Дискурс – підкреслено інтерактивний спосіб мовленнєвої взаємодії. Він вибудовується комунікантом з обов'язковою пресупозицією комуніката. Їхня присутність у дискурсі знаходить вираження в певних мовних засобах, від доцільності яких значною мірою залежить успіх комунікації, коли сприйманий зміст збігається із задумом відправника інформації.

Перспективи дослідження дискурсу вбачаємо в розгляді його як складної комунікаційної одиниці, що слугує для вираження певної ментальності.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – Москва : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Борботько В. Г. Общая теория дискурса (принципы формирования и смыслопорождения) : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Владимир Григорьевич Борботько. – Краснодар, 1998. – 250 с.
3. Герасименко Н. А. Информация и факцинация в политическом дискурсе / Н. А. Герасименко // Политический дискурс в России – 2 / под ред. Ю. А. Сорокина и В. Н. Базылева. – Москва, 1998. – С. 20–23.
4. Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагматический и когнитивный аспекты : монография / В. С. Григорьева. – Тамбов : Изд-во Тамбовского гос. техн. ун-та, 2007. – 288 с.
5. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – Москва : Прогресс, 1989. – 312 с.
6. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / Т. А. Єщенко. – Київ : Академія, 2009. – 264 с.
7. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – Москва : Изд-во Москов. гос. ун-та, 1976. – 309 с.
8. Ключев Е. В. Речевая коммуникация : учеб. пособ. / Е. В. Ключев. – Москва : ПРИОР, 1998. – 224 с.
9. Красных В. В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? / В. Красных. – Москва : Гнозис, 2003. – 375 с.
10. Кудрявцева Л. О. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція / Л. О. Кудрявцева, Л. П. Дядечко, О. М. Дорофєєва, І. О. Філатенко, Г. А. Черненко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 58–66.
11. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки : монографія / Володимир Кулик. – Київ : Критика, 2010. – 656 с.
12. Менджеричкая Е. О. Термин “дискурс” и типология медиадискурса / Е. О. Менджеричкая // Вестник Московского государственного университета. Серия 10. Журналистика. – 2006. – № 2. – С. 50–55.
13. Миронова Н. Н. Дискурс-анализ оценочной семантики / Н. Н. Миронова. – Москва : Тезаурус, 1997. – 158 с.
14. Мороховский А. Н. К проблеме текста и его категорий / А. Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки. – Киев : Изд-во Киев. гос. пед. ин-та иностр. яз., 1989. – С. 3–8.
15. Попович М. Поняття “дискурс” у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні / Мирослав Попович // Філософська думка. – 2003. – № 1. – С. 27–36.
16. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : монографія / Катерина Сергіївна Серажим. – Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2010. – 352 с.
17. Степанов Ю. С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца 20 века : сб. ст. / под ред. Ю. С. Степанова. – Москва : РАН, 1995. – С. 35–75.
18. Сусов И. П. Введение в языкознание : учебник для студентов лингвист. и филолог. спец. / И. П. Сусов. – Москва : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 379 с.
19. Тирон І. В. Особливості структурно-семантичної організації медійного дискурсу (на матеріалі газетних та журнальних медіатекстів) / І. В. Тирон // Нова філологія. – 2010. – Вип. 38. – С. 105–110.
20. Тріщук О. В. Науково-інформаційний дискурс як соціокомунікативне явище : монографія / О. В. Тріщук. – Київ : КПІ, 2009. – 392 с.
21. Формановская Н. И. Размышления о единицах общения / Н. И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2000. – № 1. – С. 56–63.
22. Brown G. Discourse Analysis / Gillian Brown, George Yule. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1996. – 304
23. Harris Z. Discourse Analysis / Zellig S. Harris // Language. – 1952. – Vol. 28. – № 1. – P. 355–383.
24. Howarth D. Discourse / David Howarth. – Buckingham ; Philadelphia : Open University Press, 2000. – 166 p.
25. Macdonell D. Theories of Discourse: An Introduction / Diane Macdonell. – Oxford ; New York : Basil Blackwell, 1986. – 146 p.
26. Renkema J. Discourse Studies: An Introductory Textbook / Jan Renkema. – Amsterdam and Philadelphia : John Benjamin, 1993. – 224 p.

27. Sawyer R. K. A discourse on discourse: An archeological history of an intellectual concept / R. Keith Sawyer. – Cultural Studies. – 2002. – № 16 (3). – P. 433–456.
28. Schiffrin D. Approaches to Discourse / Deborah Schiffrin. – Oxford : Cambridge, Mass., 1994. – 480 p.
29. Steiner E. H. Pragmatics, Discourse and Text: Some Systematically-inspired Approaches / Erich Steiner, Robert Veltman. – Norwood, 1988. – 185 p.
30. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language / Michael Stubbs. – Oxford : Basil Blackwell, 1983. – 272 p.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2014

Супрун Л. В. Дискурс как социокоммуникационное явление

В статье осмыслены традиции штудирования дискурса как социокоммуникационного явления. Рассмотрены история становления и современный гносеологический статус понятия “дискурс”. Выделены начала, на которых основывается понимание дискурса как сложной коммуникативной единицы, образованной совокупностью текста с экстралингвистическими факторами его кодифицирования, что служит для выражения определенной ментальности.

Ключевые слова: дискурс, социальные коммуникации, дискурсивный анализ, адресант, адресат, высказывание, коммуникативный акт.

Suprun L. Discourse as Social Communicative Phenomenon

In this article the studying traditions of a discourse are interpreted as a social communicative phenomenon. It is also examined the history of creating and a modern epistemological status of the notion “discourse”. It is singled out the principles that the understanding of the discourse is based. 1. Discourse presents a communicative and at the same times a thinking activity. It combines two aspects: the properly linguistic and the linguistically cognitive aspects. The first is connected with the language and is presented in the generative texts, the creating of which is possible to make with the help of certain language tools. The other aspect is connected with a linguistic consciousness and a language mentality that define the choice of the language tools. The language tools that the author uses for the achievement of his communicative aims and how the addressee understands these language means is coursed by the typical practice of the creating their meanings. 2. In the notional plan a discourse expects the using of a language in the social context, that is to say, consideration in the process of codifying information as sociocultural, pragmatical, and psychological and other conditions and circumstances of communication. The discourse manifests the view of language as a form of social practice. The discourse is an underlined interactive way of speech interaction. It is made up by the communicant with foreseeing certain peculiarities of a communicant. The presence of the communicant in the discourse is reflected in the definite language recourses and the success of a communication depends largely on the precise using of these language recourses when perceived context coincides with the plan of a sender. It is also offered the explanation of a discourse as a complex communicative unit that is generated by a totality of the text with some extralinguistic factors of its codifying which serves to express a certain mentality.

Key words: a discourse, social communication, a discourse analysis, a sender, a communicant, expressions, communicative act.